

УДК 351.862.22

О.І. ПЕРЕДРІЙ

Луцький національний технічний університет

ОСОБЛИВОСТИ ЕКСПЕРТИЗИ СТАРОВИННИХ КНИГ

О.И.ПЕРЕДРИЙ

Луцкий национальный технический университет

ОСОБЕННОСТИ ЭКСПЕРТИЗЫ СТАРИННЫХ КНИГ

O.PEREDRIY

Lutsk national technical university

FEATURES OF EXPERTISE OF ANCIENT BOOKS

<https://doi.org/10.36910/6775-2310-5283-2020-13-16>

Мета. *Визначити основні етапи проведення та критерії оцінки стародруків при проведенні ідентифікаційної та митної експертизи.*

Методика. *Загальний підхід до визначення змісту і структури роботи ґрунтується на основі методу системного аналізу. Для підведення окремих підсумків у роботі використано методи аналізу та синтезу, абстрагування та групування.*

Результати. *Коротко проаналізовано стан контрабанди та незаконної торгівлі культурними цінностями. Розглянуто класифікаційні ознаки стародруків, за яким класифікують старовинні книги при перетині митного кордону чи в букіністичній торгівлі. Розглянуто особливості проведення ідентифікаційної експертизи старовинних книг як об'єктів культурної спадщини. Подано характеристику ознак, за якими ідентифікуються книги; визначено основні етапи та методи проведення експертизи. Автором подано повну характеристику зовнішніх ознак книг, за якими визначається їх видова приналежність. Визначено, що основною класифікаційною ознакою книг є період друкування. Встановлено, що повну оцінку книги як вартісну, так і ідентифікаційну можна надати лише на підставі комплексного вивчення всіх ознак, їх сукупності. При митній експертизі працівники повинні проводити огляд книги в строгій послідовності: визначити назву, час друку, друкарню, стан збереження, матеріал, вид друку та фарби, наявність поміток і підписів. На визначення вартості стародруків впливають не тільки часові чи матеріальні критерії, а також художні та соціо-культурні. Зокрема, вагоме значення на вартість книг мають приналежність книги певній історичній особі, художня змістова цінність видання, інформаційна насиченість книги і конфіденційність, наявність маргіналій, рідкісність. Сукупність усіх цих та інших ознак може підвищувати початкову вартість книг в декілька разів.*

Практична значимість. *Питання процедури проведення ідентифікаційної експертизи стародруків, заявлених до вивезення (тимчасового вивезення) та повернутих в Україну після тимчасового вивезення можуть бути використані для вдосконалення чинних методик.*

Ключові слова: *стародруки, культурні цінності, ідентифікаційна експертиза.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. За даними INTERPOL, незаконна торгівля артефактами та предметами культури є однією з найпоширеніших форм незаконної торгівлі та приносить значні доходи. Незаконну торгівлю об'єктами культури не можна розглядати ізольовано, оскільки вона все більше пов'язана з іншою злочинною діяльністю. Транскордонна злочинність цього типу є глобальною проблемою, яка вимагає вкладення ресурсів та здійснення профілактичних заходів у країнах походження, транзиту та призначення. Запобігання, виявлення та боротьба з незаконною торгівлею та контрабандою часто ускладнюється відсутністю досвіду з боку поліції, митниці, а також серед комерційних зацікавлених сторін та широкої громадськості. Потрібні більш широкі знання про масштаби та специфічні характеристики незаконної торгівлі артефактами та предметами культури, як у кожній окремій країні, так і у світі вцілому. Для підтримки розвитку навичок у митних органах, органах фіскальною служби та поліції, які несуть основну відповідальність за запобігання культурній злочинності, необхідно постійно проводити навчання, підготовку фахівців з ідентифікаційної експертизи культурних цінностей. Представники цих органів потребують як загальних, так і поглиблених інструктажів про мистецтво, історію культури, закони та правила, навчання візуальному визнанню культурних артефактів та загальні знання про культурні злочини, включаючи відмивання злочинних доходів.

Також варто більше уваги приділяти загальній обізнаності населення країни. Регулярні інформаційні кампанії допомагають підвищити обізнаність широкої громадськості. Тим не менш, практичний досвід роботи митних та фіскальних служб, органів поліції та культури свідчить про те, що багато людей залишаються не в курсі правил імпорту та експорту та свого зобов'язання ознайомитись з правилами, які застосовуються в країнах, в яких вони бажають придбати художні чи культурні предмети. Громадяни не знають як правильно, без порушення закону України, вивезти за межі держави власні цінності, або ввести на території держави культурні цінності, законно придбані в інших країнах. Багато людей не знають, що ризикують штрафами, якщо навмисно чи з необережності порушують правила експорту-імпорту культурних цінностей або беруть участь у такому порушенні.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. Проблемою контрабанди та митної експертизи культурних цінностей займаються фахівці різних галузей, які розглядають окремі її аспекти. Зокрема, вагомий внесок у теоретичні розробки загальної методики

розслідування контрабанди предметів мистецтва зробили В.Ю. Шепітько, М.Є. Шумило, Є.П. Гайворонський, Л.О. Ужва та ін. [3]. Проблематиці митної та ідентифікаційної експертизи культурних цінностей присвячені роботи Т.М. Артюх, В.І. Індутного, Я.В. Фурмана, О.Л. Калашникової та ін. [4-6]. Сучасні методики судово-товарознавчої експертизи окремих видів культурних цінностей розглянуті в працях В.В. Архіпова.

Більшість досліджень, присвячених питанням розслідування контрабанди, мають закритий характер. Самостійна частина методики ідентифікаційної експертизи окремих видів культурних цінностей донині ще не розроблена. Відповідно до статистичних даних, найрозповсюдженішими об'єктами історико-культурних цінностей, які незаконно вивозяться за межі України, є: вироби із золота, срібла та скла; вишивки; монети; годинники (ручні, настінні); ікони; килими; книги.

Мета статті. Розглянути особливості ідентифікаційної експертизи стародруків.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Книжкові пам'ятки – рукописні книги, стародруки (видання з сер. XV ст. – по 1830 р.), рідкісні та цінні видання XIX–XXI ст. чи окремі особливі примірники (з автографами видатних особистостей, мистецькими ескібрисами чи суперекслібрисами, цікавими маргінальними записами, додатковими вклейками, ілюстраціями чи іншими відмінностями від основного накладу, в оригінальних цінних оправах).

Стародавня книга розглядається в ряді інших пам'ятників історії та культури – археологічних, образотворчих, музичних архітектурних, наукових, літературних. Для вивчення, експертної оцінки книг треба звернути увагу на такі важливі моменти: визначення назви (особливо коли втрачено аркуші з вихідними даними), дати і місця друку, особливості матеріалу, техніки виготовлення, оформлення, наявність ілюстрацій, маргіналій, оправи; провести аналіз відповідності бібліографічних даних, вказаних на довідковому апараті, особливостям матеріалу і техніки виконання.

При визначенні назви і дати виготовлення книги треба мати на увазі, що стародруки, рукописні книги – це, в основному, книги релігійного призначення, богослужбові. На титульних аркушах та в післямові є розгорнуті назви, дата і місце друку, прізвище друкаря, умови виготовлення книги (чисе замовлення, кому присвячується, які політичні події, соціальні умови, тощо). При наявності в книзі всіх повних відомостей необхідно проаналізувати відповідність цих даних матеріалу, палеографічним ознакам, техніці

виготовлення, формату. Рукописи, книги датуються не по одній прикметі, а на підставі комплексного вивчення всіх ознак, їх сукупності.

Манускрипт	рукопис та рукописна книга до XVI ст. включно (у т. ч. фрагменти), а починаючи з XVIII ст. – лише унікальні, з урахуванням особливостей письма, матеріалів, мови, оформлення та змісту
Інкунабула	книжка або односторонній відтиск, видрукований (а не переписаний вручну) в Європі від початку книгодрукування і до 1 січня 1501
Палеотип	друкована книжка, випущена в період з 1 січня 1501 до 1 січня 1551 рр. Серед них — книжки, надруковані кириличним, глаголичним латинським шрифтом
Антикварна книга	друкована книжка, випущена в період з 1 січня 1551 рр. до 1851 року. Серед них — книжки, надруковані кириличним, глаголичним латинським шрифтом
Букіністична книга	друкована книжка, випущена в період з 1851 до 1960 року
Сучасна книга	друковані книги з 1961 року

Рис. 1.1. Категорії стародруків

Однією з важливих ознак для визначення дати видання книги є матеріал, який використовували для видання книг, для рукописів: папірус, пергамент, папір.

Визначальною ознакою стародруків є формат книги, кількість рядків на сторінці, кількість аркушів в зошиті, сигнатури. Останні є суттєвою ознакою. Їхня відсутність у виданнях формату $\frac{1}{2}$ долі, у своїй більшості визначає московське походження видання від 1564 до 1630-х років. Це ж характерно для заблудівських, львівських, острозьких видань І.Федорова, і для віленських видань. Тільки після 1630-х рр. на московських виданнях проставляються цифрові сигнатури на 1-му аркуші зошита. Книжки українських, білоруських видань мають літерні сигнатури кирилівського шрифту.

Набір у два стовпця свідчить про український та зарубіжний друк. В Москві такий набір у XVII ст. зустрічається у декількох виданнях не раніше 1663 р., коли була надрукована Біблія. У Львові, Києві набір у два стовпця використовувався постійно у виданнях 1630 – 1640 рр.

Обрамляти сторінки книг почали на Московському Друкарському дворі тільки з другої половини XVII ст. В 1659 р. вийшли Святці чи Місяцеслов, перше московське видання з рамками із набірних прикрас навколо сторінки. Лінійні рамки з'явилися вперше в Букварі Сімеона Потоцького, виданого у Москві. Тільки у XVIII ст. в московських виданнях почали використовувати лінійні рамки з набірних прикрас. В українських виданнях XVII ст. лінійні обрамлення зустрічаються постійно, починаючи з 1609 р.

Для визначення книги важливе значення мають дослідження чорнил та фарби. Чорнила були залізисті з використанням дубильних речовин, так званих чорнильних горіхів. Чорнила багатьох старовинних книг і рукописів виглядають бурими, золотавими і блідо-жовтими, іноді зовсім вицвілими. Поряд з тим, в рукописах XVII ст. зустрічаються тексти, які написані чорнилами густого чорного кольору.

Окрім чорнил для письма використовувалася червона фарба (кіноварь) для заголовків та ініціалів. Кіноварні літери як правило свідчать про початок нової статті. З другої половини XVII ст. заголовки в рукописних книгах почали писати не кіновар'ю, а суриком жовто-бурого відтінку: ця ознака свідчить, що такий рукопис не міг бути створений раніше XVI ст., сурик, який використовували у XVI ст. був вогняного кольору.

Датуванню рукопису допоможе його зміст, згадка про відоме історичне явище, особу, особливості письма, тощо.

Як правило, при експертизі стародруків проводять опис за схемою:

1 – визначення автора та назви видання;

2 – визначення друкарні;

3 – характеристика матеріалу, який використовувався для створення книги: пергамент, папір; визначальні ознаки паперу: структура, щільність, колір паперу; наявність смуг на просвіт, філіграней; чорнила, олівець фарба, тощо;

4 – визначення розміру, формату книги, кількості сторінок, зшитків в книзі, розмір аркуша;

5 – визначення типу письма, шрифту для датування стародруків, розшифрування літочислення;

6 – короткий опис елементів (формули) книги: форзац, титул, (авантитул, шмуцтитул, контртитул, фронтиспис), колофон; колонтитули, колонцифри, кустоди (сигнатури);

7 – характеристика оздоблення книги: заставки, кінцівки, ініціали, в'язь, мініатюри, гравюри;

8 – опис оправи книги.

Після характеристика видання визначають його рідкісність та стан збереження, історію побутування.

При встановленні оціночної вартості стародруків, крім загальних критеріїв, слід враховувати такі фактори:

- змісту документа і його значення як пам'ятки історії та культури. Важливим показником змісту є художні (літературні, музичні, наукові) якості; для спогадів, щоденників, листів – фактичні дані;

- історико-культурного значення творчості та діяльності автора: що визначніший автор, його роль в історії, розвитку науки, літератури, мистецтва, то вище оцінюються документи, що мають стосунок до цього діяча;

- часу виникнення документа: оціночна вартість документа підвищується залежно від давності його створення. Виняткову цінність мають документи, які належать до найзначніших історичних подій;

- новизни інформації: оціночна вартість підвищується, якщо стародрук раніше був невідомий, конфіденційний або маловідомий;

- інформаційної насиченості документів: значимість відображених у них подій та явищ;

- автографічності документа: наявність автограф оцінюється вище копії, авторський машинописний текст, надрукований самим автором, прирівнюється до автографа. Авторизація (наявність авторського підпису

або позначки, що підтверджує достовірність рукопису) збільшує його вартість;

- написів і позначок на документах, що підвищує їх вартість;
- рідкісність;
- зовнішніх особливостей книги: художнього оформлення, а також матеріалу, з якого виготовлено екземпляр. Наявність особливо цінних матеріалів в оздобленні (дорогоцінні метали, дорогоцінне та напівдорогоцінне каміння, шкіра, парча, оксамит тощо); рідкісного носія (пергамент, береста); особливих реквізитів (підвісні печатки, мініатюри, орнаменти, малюнки тощо) підвищує його вартість;
- фізичного стану документа: незадовільний фізичний стан документа - згасаючий текст, погано збережений папір - є підставою для зниження його вартості на 30-50 %.

При придбанні книг і рукописів значного обсягу вартість може бути в прямій залежності від кількості аркушів; в окремих випадках слід враховувати вартість письмових джерел, що існують на антикварно-букіністичному ринку, серед колекціонерів.

Вартість рукописної і стародрукованої книги (виданої до 1825 р.) визначається, крім загальних критеріїв, каліграфічною якістю письма (для рукописної книги), якістю паперу, наявністю записів, що вказують на час і місце створення книги або на її походження, наявністю автографів відомих історичних осіб, художніми якостями і станом збереження.

За особливою шкалою оцінюються такі книги, як «Євангеліє» та «Апостол», що мають найякісніший друк. Загальна вартість книги збільшується залежно від змісту, обсягу, стану збереження, якості оправи на 30-50 %.

Також підвищує вартість рукописної та стародрукованої книги наявність мініатюр, гравюр, орнаментів. Дорожче оцінюється мініатюра, яка виконана в іконописній манері, дешевше – в техніці акварельного фарбування. Мають цінність орнаментальні заставки.

Висновки. Питання процедури проведення ідентифікаційної експертизи стародруків, заявлених до вивезення (тимчасового вивезення) та повернутих в Україну після тимчасового вивезення, висвітлені в статті, свідчать про наявність специфіки проведення таких експертиз, і можуть бути використані для вдосконалення чинних методик.

Список використаних джерел

1. Imanov, Ramil. Methods and issues of cultural property smuggling combat on the railway transport. *Customs Scientific Journal*. 2016. №1. 70-82.
2. Марко В.І. Поняття і суспільна небезпечність контрабанди історичних та культурних цінностей. *Митна справа*. 2010. №1(67). С. 45-49.
3. Калашникова О.Л. Основи мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей : підручник. К. : Знання, 2006. 479 с.
4. Індутний В. В. Оцінка культурних цінностей. К. : Друкарня ДГЦУ, 2004.
5. Артюх Т.М., Індутний В.В. Товарознавча оцінка культурних цінностей. *Товарознавство та інновації*. 2009. №1. С. 23-29.
6. Калашникова О. Л. Порівняльний аналіз міжнародної та української систем реєстрації та ідентифікації культурних цінностей. *Митна безпека*. 2013. № 2. С. 70–75
7. Передрій О.І., Ємченко І.В. Ідентифікаційна експертиза предметів філателії при їх переміщенні через кордон. *Вісник ЛТЕУ*. 2018. Випуск 21. С. 115-119. DOI: <https://doi.org/10.36477/2522-1221-2018-21-18>.
8. Передрій О.І. Особливості ідентифікаційної експертизи монет при їх переміщенні через митний кордон. *Товарознавчий вісник*. 2016. №9. С. 53-60.
9. Rare books and special collections: Valuation of books and other printed items <https://guides.slsa.sa.gov.au/rarebooks/valuation>
10. Ковальчук Г. Рідкісні українські книги в бібліотечних фондах: пам'яткознавчий аспект. *Бібліотечний вісник*. 2007. № 5. С. 29 – 36.
11. Інструкція про порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання : Затверджено наказом Міністерства культури і мистецтв України від 20 листопада 2001 р. №708. *Офіційний вісник України*. 2001. № 51. С. 2318.
12. Ковальчук Г. И. Книжное памятниковедение: теоретико-методологические аспекты . *Б-ки нац. акад. наук: пробл. функционирования, тенденции развития*. 2005. № 3.
13. Antique Book Values // https://antiques.lovetoknow.com/Antique_Book_Values
14. How to Find the Value of Old Books // https://www.wikihow.com/Find-the-Value-of-Old-Books#Identifying-Your-Book_sub.

References

1. Imanov, Ramil. (2016). Methods and issues of cultural property smuggling combat on the railway transport. *Customs Scientific Journal*. №1. 70-82.
2. Marko, V. (2010). Ponyattya i suspil`na nebezpechnist` kontrabandy` istory`chny`h ta kul`turny`h cinnostej [Concept and public danger of smuggling of historical and cultural values]. *My`tna sprava [Customs business : bulletin]*. 1(67). 45-49.
3. Kalashny`kova, O. (2006). Osnovy mystetstvoznavchoyi ekspertyzy ta vartisnoyi otsinky kul`turnykh tsinnostey [Fundamentals of Artistic Expertise and Valuation of Cultural Property]. Kiev : Znannya [in Ukrainian].
4. Indutny, V. (2004). Otsinka kul`turnykh tsinnostey [Evaluation of cultural values]. Kiev : Printing House of the State Medical University [in Ukrainian].
5. Artyukh, T., Indutnyy, V. (2009). Tovaroznavcha otsinka kul`turnykh tsinnostey [Commodity Science and Innovation]. *Tovaroznavstvo ta innovatsiyi*. №1. 23-29. [in Ukrainian].

6. Kalashnykova, O. L. (2013). Porivnialnyi analiz mizhnarodnoi ta ukrainskoi system reiestratsii ta identyfikatsii kulturnykh tsinnosti [Comparative analysis of the international and Ukrainian registration and identification system of cultural values] *Mytna bezpeka*. № 2. 70–75 [in Ukrainian].
7. Peredriy, O., Yemchenko, I. (2018). Identyfikatsiyna ekspertyza predmetiv filateliyi pry yikh peremishchenni cherez kordon [Identification examination of the objects of philately when moving across the border.]. *Visnyk LTEU*. 21. 115-119. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.36477/2522-1221-2018-21-18>.
8. Peredriy, O. (2016). Osoblyvosti identyfikatsiynoyi ekspertyzy monet pry yikh peremishchenni cherez mytnyy kordon [Features of identification examination of coins when moving them across the customs border]. *Tovarovnavchyy visnyk*. 9. 53-60 [in Ukrainian].
9. Rare books and special collections: Valuation of books and other printed items <https://guides.slsa.sa.gov.au/rarebooks/valuation>
10. Koval'chuk, H. (2007). Ridkisni ukrayins'ki knyhy v bibliotechnykh fondakh: pam'yatkoznavchyy aspekt [Rare Ukrainian books in library holdings: a monumental aspect]. *Bibliotechnyy visnyk*. 5. 29 – 36. [in Ukrainian].
11. Instruction on the procedure for the selection of manuscripts, rare and valuable editions from the library holdings to the State Register of National Cultural Property №708 (20-11-2001). *Official Bulletin of Ukraine*. 51. 2318. [in Ukrainian].
12. Koval'chuk, G. (2005). Knizhnoye pamyatnikovedeniye: teoretiko-metodologicheskiye aspekty [Book Monument Studies: Theoretical and Methodological Aspects]. *B-ki nats. akad. nauk: probl. funktsionirovaniya, tendentsii razvitiya*. 2005. Вып. 3. [in Russia].
13. Antique Book Values // https://antiques.lovetoknow.com/Antique_Book_Values
14. How to Find the Value of Old Books // https://www.wikihow.com/Find-the-Value-of-Old-Books#Identifying-Your-Book_sub.

Цель. *Определить основные этапы проведения и критерии оценки старопечатных книг при проведении идентификационной и таможенной экспертиз.*

Методика. *Общий подход к определению содержания и структуры работы основывается на основе метода системного анализа. Для подведения отдельных итогов в работе использованы методы анализа и синтеза, абстрагирования и группировки.*

Результаты. *Коротко проанализировано состояние контрабанды и незаконной торговли культурными ценностями. Рассмотрены классификационные признаки старопечатных книг, по которым классифицируют старинные книги при пересечении таможенной границы или в букинистической торговли. Рассмотрены особенности проведения идентификационной экспертизы старинных книг как объектов культурного наследия. Дана характеристика признаков, по которым идентифицируются книги; определены основные этапы и методы проведения экспертизы. Автором рассмотрены внешние признаки книг, по которым определяется их видовая принадлежность. Определено, что основным классификационным признаком книг является период печати.*

Установлено, что полную оценку книги как стоимостную, так и идентификационную, можно предоставить только на основании комплексного изучения всех признаков, их совокупности. При таможенной экспертизе работники должны проводить осмотр книги в строгой последовательности: определить название, период печати, типографию, состояние сохранности, материал, вид печати и краски, наличие

пометок и подписей. На стоимость старинных книг влияют не только временные или материальные критерии, а также художественные и социокультурные. В частности, большое значение на стоимость книг имеют принадлежность книги определенной исторической личности, художественная содержательная ценность издания, информационная насыщенность книги и конфиденциальность, наличие маргиналий, редкость. Совокупность всех этих и других признаков может повышать начальную стоимость книг в несколько раз.

Практическая значимость. Предложенная процедура проведения идентификационной экспертизы старопечатных книг, которые заявлены к вывозу (временному вывозу) и возвращенных в Украину после временного вывоза, может быть использованы для совершенствования действующих методик.

Ключевые слова: старопечатные книги, культурные ценности, идентификационная экспертиза.

Purpose. Identify the main stages of the process and criteria for the evaluation of ancient books in the conduct of identification and customs expertise.

Methodology. The general approach to determining the content and structure of work is based on a systematic analysis method. Methods of analysis and synthesis, abstraction and grouping were used to summarize some of the results.

Results. The state of smuggling and illicit trafficking of cultural property is briefly analyzed. The classification features of ancient books, by which they are classified when crossing the customs border or in the second-hand trade, are considered. The peculiarities of carrying out the identification examination of ancient books as objects of cultural heritage are considered. The characteristics of the books are identified; main stages and methods of examination are determined. The author gives a complete description of the external features of books, which determine their type affiliation. It is determined that the main classification feature of books is the period of printing.

It is established that a full evaluation of a book, both value and identification, can be provided only on the basis of a comprehensive study of all the features, their totality. In customs examination, employees should review the book in strict order: to determine the title, time of printing, publisher, storage status, material, type of printing and ink, the presence of notes and signatures. Not only temporal or material criteria, but also artistic and socio-cultural influences determine the value of ancient books. In particular, the important criteria also are ownership of the book to a certain historical figure, artistic content of the publication, informational saturation of the book and confidentiality, presence of marginalia, rarity. The totality of all these and other attributes can increase the initial value of books several times over.

Practical importance. The proposed procedure for conducting an identification examination of old printed books that are declared for export (temporary export) and returned to Ukraine after temporary export can be used to improve existing methods.

Keywords: ancient books, cultural property, identification expertise.

Стаття рекомендована до публікації доктором технічних наук,
професором ЛТЕУ Ємченко І.В.

Стаття надійшла в редакцію 13.12.2019 р.